

Андрій КОЗИЦЬКИЙ

кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник,
Національний музей Голодомору-геноциду, м. Київ

ORCID: 0000-0003-4535-8279
Email: kozyckyj@yahoo.com

КРИМІНАЛІЗАЦІЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ ГОЛОДОМОРУ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ ЗАБОРОНИ ЗАПЕРЕЧЕННЯ ГЕНОЦИДУ

Анотація. У статті висвітлюються проблеми та перспективи встановлення кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні в контексті досвіду криміналізації заперечень геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів у країнах Європи. На думку помітної частини західних дослідників, судове переслідування осіб, які заперечують геноцид, повинно відбуватися насамперед у тих країнах, де у минулому мало місце масове винищення великих людських груп, й суспільство яких володіє знаннями про відповідний історичний контекст. Криміналізація заперечень геноциду в країнах Європи відбувалася поетапно. Упродовж 1990-х рр. кримінальну відповідальність за заперечення злочинів Третього рейху, зокрема Голокосту, встановили Франція, Німеччина та Бельгія. На початку XXI ст. низка країн Східної та Південної Європи запровадила відповідальність за заперечення злочинів учинених нацистським та комуністичними тоталітарними режимами. Черговий етап криміналізації заперечення геноциду почався в 2015–2016 рр., він характеризується встановленням загальної заборони на заперечення усіх без виключення випадків геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів. Закони такого плану прийняли Іспанія, Італія, Німеччина та ін. Натепер міжнародне право не вимагає карати за заперечення геноциду, але помітними є тенденції, які ведуть до встановлення такої універсальної норми. Упродовж 2003–2008 рр. Європейський суд з прав людини та Європейський парламент прийняли низку рішень, які обґрунтували право демократичних країн обмежувати свободу слова щодо тих питань, які стосуються заперечення злочинів нацистського тоталітарного режиму Третього рейху. Заперечення геноциду провокують суспільне напруження, а також є порушенням права на повагу до людської гідності – потерпілим у справах такого ґатунку вважаються не лише жертви геноциду, але й їхні нащадки.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, заперечення Голодомору, заперечення геноциду, законодавство, Європейський Союз.

Andrij KOZYCKYJ

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent, Senior Research Officer
National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv

CRIMINALIZATION OF DENIAL OF HOLODOMOR IN THE CONTEXT OF THE EUROPEAN EXPERIENCE OF BANNING DENIAL OF GENOCIDE

Abstract. The article highlights the problems and prospects of establishing of criminal liability for Holodomor denial in the context of the experience of criminalizing genocide denial, crimes against humanity, and war crimes in European countries. Significant part of western researchers considers that the prosecution of persons who deny genocide should take place primarily in those countries where the mass extermination of large human groups took place in the past and whose society has knowledge of the relevant historical context. Criminalization of denials of genocide in European countries took place in stages. During the 1990s, France, Germany and Belgium established criminal liability for denying the crimes of the Third Reich, including the Holocaust. At the beginning of the XXI century several countries in Eastern and Southern Europe introduced responsibility for the denial of crimes committed by Nazi and communist totalitarian regimes. The next stage of the criminalization of genocide denial began in 2015–2016, it consisted in the establishment of a general ban on denial of all cases of genocide, crimes against humanity and war crimes, without excluding. Spain, Italy, Germany and others countries of Europe adopted laws of this plan. Currently,

international law does not require punishment for genocide denial, but there are noticeable trends leading to the establishment of such a universal norm. Between 2003 and 2008, the European Court of Human Rights and the European Parliament issued a series of decisions that justified the right of democratic countries to restrict freedom of speech on issues related to the denial of the Holocaust and others crimes of the Nazi totalitarian regime of the Third Reich. Genocide denial is a violation of the right to respect for human dignity – not only victims of genocide, but also their descendants are considered victims in cases of this kind.

Key words: Holodomor, genocide, Holodomor denial, genocide denial, legislation, European Union.

Постановка проблеми. Криміналізація публічного заперечення злочинів геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів є питанням, на яке суттєво впливає політика, а також історичний досвід кожної конкретної країни. У низці країн Європи (Австрії, Бельгії, Боснії та Герцеговині, Греції, Іспанії, Італії, Латвії, Литві, Ліхтенштейні, Люксембурзі, Німеччині, Польщі, Румунії, Словаччині, Угорщині, Чехії, Франції та ін.) заперечення геноциду (найчастіше конкретно Голокосту, але подекуди й усіх злочинів нацистського або нацистського та комуністичного режимів) заборонено законом і карається як кримінальний злочин. В Україні кримінальна відповідальність за заперечення Голокосту запроваджена у два етапи: прийняттям 22 вересня 2021 р. Закону “Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні” та внесенням 15 лютого 2022 р. відповідних змін до кримінального кодексу України [2; 4]. Водночас із тим в Україні немає юридичної заборони заперечення Голодомору, хоча Закон України “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні” від 28 листопада 2006 р. й оголосив такі дії “протиправними” [3].

Перспективи встановлення в українському законодавстві кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору варто розглядати у контексті європейського досвіду заборони заперечення геноциду. Закони, які встановлювали карну відповідальність за заперечення Голокосту та інших проявів геноциду, з’явилися у країнах Західної Європи в 1990-х рр. На рубежі ХХ і ХХІ ст. у Європейському Союзі склався консенсус щодо того, що заперечення геноциду у країнах, де у минулому відбувалися геноцидні дії, повинно розглядатися як серйозне кримінальне правопорушення.

Аналіз наукових публікацій. Встановлення юридичної відповідальності за заперечення геноциду створює проблему для судової системи демократичних країн. Ця проблема полягає у потенційній колізії двох засадничих цінностей цивілізованого суспільства: свободи слова з одного боку, та захисту

соціуму від деструктивних дій, які збурюють суспільний спокій та можуть викликати політичне протистояння.

В українській історіографії відсутні дослідження європейського досвіду запровадження кримінальної відповідальності за заперечення геноциду. Серед західних дослідників вивченням цього питання займалися: Паскаль Блох, Емануель Фронца, Фікрет Карчіч, Роджер Сміт [11; 12; 16; 22]. В Україні на проблему встановлення карної відповідальності за заперечення Голодомору звернув увагу Петро Долганов [1].

Виклад основного матеріалу. Найбільш послідовним у питанні запровадження відповідальності за заперечення геноциду натеper є законодавство Німеччини. Заборону заперечення Голокосту в німецькому праві встановив “Закон про боротьбу із наслідками злочинності” від 28 жовтня 1994 р. Заперечення або суттєве применшення усіх інших випадків геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів, незалежно від того, де вони відбулися та хто їх вчинив, було криміналізоване у ФРН восени 2022 р. Першим етапом встановлення цієї заборони стало ухвалення бундестагом 20 жовтня 2022 р. поправки до § 130 Кримінального кодексу Німеччини, яка оголосила незаконним заперечення будь-якого випадку геноциду [14]. Бундесрат (представництво федеральних земель) проголосував за цю поправку 25 листопада 2022 р. [27]. За заперечення геноциду, злочинів проти людяності чи воєнних злочинів у Німеччині встановлено покарання тюремним ув’язненням на термін до трьох років.

Ще однією європейською державою із тоталітарним минулим, у якій заборонено заперечення геноциду, є Італія. Встановлення такої заборони у цій країні відбулося улітку 2016 р., завдяки внесенню поправок до Закону № 654 від 13 жовтня 1975 р., що криміналізував расову дискримінацію. Прийнятий парламентом Італії 16 червня 2016 р. Закон № 115 вніс до до Ст. 3 “біс” Закону № 654 доповнення, які оголосили незаконними “пропаганду, підбурювання або підбурювання, вчинені таким чином, що створюють реальну небезпеку, засновані на запереченні повністю

або частково Голокосту або злочинів геноциду, злочинів проти людяності або воєнних злочинів, які визначені у статтях 6, 7, 8 статуту Міжнародного кримінального суду”. Всі згадані дії в Італії підлягають покаранню у вигляді позбавлення волі на термін від двох до шести років [17, с. 15].

Французький закон № 90-615 проти заперечення Голокосту (“*Loi Gayssot*” – фр. “закон Гайссо”), хронологічно став першим законом подібного плану у країнах Західної Європи. Прийняли його 13 липня 1990 р. на пропозицію депутата-комуніста Жана-Клода Гайссо (*Jean-Claude Gayssot*) [25, с. 497]. “Закон Гайссо” вніс зміни до французького “Закону про свободу преси” від 29 липня 1881 р. Згідно із запровадженою ним новою редакцією Ст. 24 “біс” “Закону про свободу преси”, злочином стало вважатися “оспорювання (висловлювання сумнівів) існування одного або більше злочинів проти людяності, які були окреслені у Ст. 6 Статуту Міжнародного воєнного трибуналу, долученого до Лондонського порозуміння серпня 1945 р., які були вчинені членом організації, визнаної злочинною на основі Ст. 9 “д” Статуту або особою, яка була визнана винною у таких злочинах французьким судом” [19, с. 44]. “Закон Гайссо” може застосовуватися й тоді, коли “оспорювання чи сумнів представляють у завуальованій формі, або через інсинуації”. Покаранням за порушення закону є ув’язнення на термін до одного року або штраф.

Відповідальність за заперечення Голокосту в Бельгії встановлено “Законом про покарання за заперечення, применшення, виправдання чи схвалення геноциду, вчиненого німецьким націонал-соціалістичним режимом під час Другої світової війни” від 23 березня 1995 р. Бельгійський закон 1995 р. запровадив для осіб, які заперечували, применшували або намагалися виправдати нацистський геноцид, штрафи у розмірі від 26 до 5000 франків (згодом від 26 до 200 євро) або тюремне ув’язнення на термін від восьми днів до одного року. При повторному вчиненні такого злочину, суд міг обмежити громадянські права особи, що скоїла подібні дії [15, с. 261]. У травні 2019 р. до бельгійського “Закону про боротьбу із расизмом” від 30 липня 1981 р. включили положення про покарання за заперечення або потурання геноциду, злочинам проти людяності та воєнним злочинам, які були визнані

Міжнародним кримінальним судом у Гаазі та міжнародними трибуналами ООН.

Навесні 2015 р. заперечення усіх випадків геноциду заборонила Іспанія. Це відбулося 30 березня 2015 р. шляхом внесення до частини 1-ї Ст. 510 Кримінального кодексу Іспанії доповнень, згідно із якими, “публічні заперечення, серйозне применшення чи тривілізація або глорифікація злочинів геноциду, злочинів проти людяності чи проти осіб та їхньої власності, які перебувають під захистом у випадку збройного конфлікту, або схвалення їхніх винуватців, якщо вони вчинили згадані злочини проти групи чи її частини, або проти особи з уваги на її приналежність, расистські, антисемітські чи інші причини пов’язані з ідеологією, релігією або світоглядом, походженням або приналежністю до етнічної групи, раси чи нації, національного походження, статі, через сексуальну орієнтацію або ідентичність, стать, хворобу чи інвалідність, карається позбавлення волі на термін від одного до чотирьох років” [17, с. 13].

У переважаючій більшості країн Східної та Південної Європи, які у другій половині ХХ ст. перебували під владою керованих із Москви комуністично-тоталітарних режимів, заперечення геноциду заборонили наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у рамках законів, що криміналізували заперечення, применшення, тривілізацію чи схвалення злочинів нацистського та комуністичного режимів.

Часткова заборона на заперечення геноциду у Польщі була встановлена із прийняттям 15 грудня 1998 р. “Закону про Інститут національної пам’яті”. У січні 2018 р. до “Закону про Інститут національної пам’яті” внесли зміни. У своєму новому варіанті закон криміналізував заперечення злочинів, “вчинених проти осіб польської національності або польських громадян інших національностей, скоєних у період від 8 листопада 1917 р. до 31 липня 1990 р.”, а також заборонив заперечувати злочини, вчинені проти поляків “українськими націоналістами та членами українських формувань, які колаборували з Німецьким Третім рейхом”. Також, закон встановлював кримінальну відповідальність за публічні заяви про те, що польський народ або Польська держава несуть відповідальність або співвідповідальність за злочини, скоєні Третім рейхом [24]. Нову редакцію закону гостро розкритикували в Україні, Ізраїлі та США (у двох останніх країнах незадоволення викликала

поява заборони “приписувати польському народу злочини, вчинені нацистами”) [13, с. 355].

У кримінальному кодексі, який 25 жовтня 2000 р. прийняла Чеська Республіка, запереченням геноциду відведено окрему Ст. 261 “а” – “Заперечення, висловлювання сумніву, схвалення і виправдання геноциду”. Стаття заборонила “публічне заперечення, висловлювання сумніву, схвалення або спроби виправдання нацистського, комуністичного чи іншого геноциду або інших злочинів нацистів і комуністів проти людяності”. Під новим номером (Ст. 405) заборона заперечення геноциду була перенесена до чинного Кримінального кодексу Чеської Республіки, який прийняли 2009 р. [10, с. 16].

У Словаччині заперечення геноциду заборонили 2001 р., шляхом внесенням до кримінального кодексу країни положення (§ 422 частина “д”), згідно із яким встановлювалася карна відповідальність для тих, “хто публічно заперечує, ставить під сумнів, схвалює або прагне виправдати Голокост, злочини режиму, заснованого на фашистській ідеології, злочини режиму, заснованого на комуністичній ідеології, або злочини іншого подібного руху, який має на меті придушення основних прав і свобод людини шляхом насильства, погроз чи іншої серйозної шкоди”. Покаранням за такі дії було визначено тюремне ув’язнення на термін від шести місяців до трьох років [23, с. 685].

Покарання за заперечення Голокосту було кодифіковане в Угорщині 22 лютого 2010 р., а вже 8 червня 2010 р. парламент країни прийняв поправку, яка розширила дію Ст. 269 Кримінального кодексу Угорщини (“Підбурювання проти спільноти”) на заперечення усіх злочинів нацистів та комуністів. У новій редакції стаття кримінального кодексу набрала назви: “Публічне заперечення злочинів націонал-соціалістичних і комуністичних режимів”. Стаття встановлювала покарання до трьох років ув’язнення для осіб, які “заперечували злочини геноциду та інші злочини проти людяності”, вчинені нацистами або комуністами. Заборона перейшла до чинного кримінального кодексу, прийнятого в Угорщині в 2012 р. (Ст. 333).

Покарання за заперечення Голокосту в Румунії встановлено Ст. 6 Надзвичайної постанови уряду Румунії № 31 від 13 березня 2002 р., яка заборонила фашистські, расистські та ксенофобські організації, їх символіку та

сприяння культу осіб, винних у злочинах проти миру та людяності. Заперечення Голокосту в Румунії карається позбавленням волі на термін від 6 місяців до 5 років [26, с. 546]. Через чотири роки заборону на заперечення Голокосту підтвердив парламент Румунії, який 27 квітня 2006 р. прийняв закон № 107, зміст якого з деякими змінами відповідав положенням урядової надзвичайної постанови. Наступний закон № 217, який парламент Румунії прийняв 23 липня 2015 р., розширив заборону заперечення на інші випадки геноциду, злочини проти людяності та воєнні злочини.

У Словенії за заперечення, применшення, схвалення, тривілізацію, висміювання та підтримку злочинів геноциду, Голокосту, злочинів проти людяності, воєнних злочинів або агресії в 2008 р. встановлено кримінальну відповідальність до двох років ув’язнення (таким злочином у країні вважається оприлюднення заперечень у засобах масової інформації). За певних обставин заперечення геноциду в Словенії може бути покаране ув’язненням на три роки (якщо воно відбулося у поєднанні з актами, що створювали загрозу безпеці людей, нищенням або профанацією національних, етнічних, релігійних символів, пам’яток історії чи культури, могил тощо). У тому ж випадку, якщо такий злочин вчинила посадова особа, то покарання може становити п’ять років ув’язнення.

У Хорватії публічне схвалення, заперечення або суттєве применшення злочинів геноциду, агресії, злочинів проти людяності, воєнних злочинів скерованих проти расової, релігійної, національної або етнічної групи або членів такої групи, якщо воно може призвести до підбурювання ненависті скерованої проти членів такої групи, або актів насилля проти такої групи, карається ув’язненням на три роки [21, с. 230]. Така норма була встановлена у 2011 р. й увійшла в дію від 2013 р.

Подібно як у Словенії та Хорватії, законодавство Чорногорії розглядає заперечення геноциду як форму підбурювання до ненависті. Залежно від обставин такі дії можуть бути покарані ув’язненням на термін від одного до восьми (звичайний злочин), або від двох до десяти років (аналогічний злочин, вчинений посадовою особою або такий, що призвів до масових заворушень, актів насилля та інших серйозних наслідків для мирного співіснування народів, національних меншин і етнічних груп, які мешкають у Чорногорії).

Суперечливою є ситуація з покаранням за заперечення геноциду в Боснії та Герцеговині. Конституційна система цієї країни передбачає існування чотирьох окремих кримінальних кодексів: одного загальнодержавного, двох для боснійської та сербської частин країн та ще одного кодексу для округу Брчко. Кримінальна відповідальність за публічне заперечення або підтримку злочину геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів, визнаних Міжнародним судом справедливості, Міжнародним судом щодо справ колишньої Югославії або національними судами Боснії та Герцеговини, була встановлена 22 березня 2016 р. лише у федерації Боснії та Герцеговини (боснійській частині держави). За такі дії запроваджено покарання у вигляді тюремного ув'язнення на термін від трьох місяців до трьох років, при умові, що обвинувачений діяв з метою підбурювання до національної, расової або релігійної ненависті, збурювання у суспільстві незгоди або ворожості [18, с. 392–393].

Зміни, внесені 2016 р. до кримінального кодексу Сербії, встановили відповідальність за публічну підтримку, заперечення або суттєве применшення злочину геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів, якщо такі були скеровані проти групи осіб або члена такої групи, визначеної у “Рамковій ухвалі в справі протидії певним проявам расизму та ксенофобії” Ради Європейського Союзу 2008 р. Особливістю сербського законодавства стало те, що умовою настання відповідальності за заперечення згаданих вище дій є їхнє визнання правочинними вироками Міжнародного кримінального суду. Таким чином, заборона на заперечення геноциду в Сербії не стосується тих злочинів, які визнали Міжнародний суд у справах колишньої Югославії та Міжнародний суд справедливості. Правова колізія у цьому питанні полягає у тому, що заперечення геноциду в Сребрениці не вважається в сучасній Сербії порушенням закону [21, с. 233].

Питання про покарання за заперечення Голодомору в юридичній площині постало в Україні з прийняттям Верховною радою України восени 2006 р. Закону “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні”. У другій статті цього закону йшлося про те, що “Публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним” [3]. Однак, ухвалення закону не означало

автоматичного встановлення в Україні відповідальності за заперечення Голодомору. Для того, аби така відповідальність стала реальністю, потрібно було внести зміни до кримінального кодексу.

Першу спробу запровадити такі зміни зробили у грудні 2006 р. народні депутати Ярослав Кендзьор та Рефат Чубаров, обрані від Блоку “Наша Україна”. Вони винесли на розгляд комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Верховної ради України Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за публічне заперечення факту Голодомору 1932–1933 років, як геноциду українського народу) [9]. Законопроект не дійшов до етапу розгляду у сесійній залі, й у червні 2007 р. автори його відкликали.

У березні 2007 р. власний законопроект про встановлення відповідальності за заперечення Голодомору як геноциду українського народу, та водночас, Голокосту, як геноциду єврейського народу, вніс до Верховної ради України президент України Віктор Ющенко. Через гостру політичну боротьбу, яка розгорнулася у той період, та розпуск парламенту, цей законопроект не був розглянутий і до нього повернулися вже у наступному скликанні законодавчого зібрання. У грудні 2007 р. В. Ющенко повторно вніс свій законопроект на розгляд Верховної ради України. Кулуарна боротьба навколо президентського законопроекту призвела до того, що його не стали ставити на голосування.

Упродовж 2010–2017 рр. було зроблено ще кілька спроб встановлення відповідальності за заперечення Голодомору, шляхом внесення змін до українського законодавства. У зв'язку з тим, що юридичні служби парламенту висловлювали зауваження до пропонуваніх законопроектів, жоден із них не був поставлений на голосування. Деякі з законопроектів пропонували одночасно встановити відповідальність за заперечення Голодомору та Голокосту [6], Голодомору, Голокосту та геноциду кримськотатарського народу [7] або Голодомору та правомірності незалежницької боротьби ОУН–УПА [8].

На думку рівненського дослідника Петра Долганова, як спробу запровадити відповідальність за заперечення Голодомору в Україні слід розглядати події весни 2015 р., коли Верховна рада України ухвалила закони про

декомунізацію. У преамбулі Закону України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки”, який був прийнятий парламентом 9 квітня 2015 р., згадувалося про “Голодомор – штучний голод в Україні 1932–1933 років” [5]. Згадка у пункті першому Ст. 5 цього закону про те, що: “Держава здійснює розслідування злочинів геноциду, злочинів проти людства та людяності, військових злочинів, вчинених в Україні представниками комуністичного та або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів”, як зазначив П. Долганов, давала підстави уважати, що безумовно злочинним діянням в Україні вважається, зокрема, Голодомор 1932–1933 рр. [1, с. 44]. Ст. 3 цього самого закону заборонила пропаганду комуністичного і націонал-соціалістичного режимів, зокрема й через “публічне заперечення, зокрема через засоби масової інформації, злочинного характеру комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років в Україні”. Таким чином, зробив висновок П. Долганов, існують підстави уважати, що дух Закону України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні” від 9 квітня 2015 р. де-факто заборонив заперечення Голодомору.

Наприкінці 2010-х рр. в українському суспільстві стали помітними ознаки формування суспільного запиту на встановлення прямої заборони заперечення Голодомору. До цього громадськість підштовхували провокативні дії представників проросійських середовищ, які періодично вдавалися до більш або менш відкритого заперечення Голодомору та його геноцидного характеру. На підтримку встановлення кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору висловилися депутати обласних рад Черкаської (22 грудня 2017 р.), Кіровоградської (2 березня 2018 р.), Львівської (7 грудня 2021 р.) областей.

Висновки і пропозиції. Зважаючи на європейський досвід та тенденції розвитку міжнародного права, є всі підстави вважати, що у майбутньому в Україні заперечення Голодомору 1932–1933 рр. неодмінно буде криміналізовано. Найкращим варіантом стало би прийняття комплексного закону, який заборонить заперечення усіх геноцидів, злочинів проти людяності та воєнних злочинів, які вчинили упродовж ХХ ст. комуністичний та

нацистський тоталітарні режими. Зважаючи на специфіку української ситуації, цей самий закон може встановити також відповідальність за заперечення геноциду Українського народу, який намагалася здійснити Російська Федерація та її збройні сили під час повномасштабного вторгнення в Україну після 24 лютого 2022 р.

Враховуючи європейський досвід та українські реалії, можна висловити певні положення, яких варто було б дотримуватися законотворцям, запроваджуючи у майбутньому юридичну відповідальність за заперечення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Насамперед слід зазначити, що така відповідальність повинна стосуватися лише тих зумисних дій, які відбуваються публічно (у такий спосіб, що робить зміст криміналізованого висловлювання доступним для багатьох людей – у формі публічного виступу, публікацій в ЗМІ, Інтернеті тощо). Закон про заборону заперечення Голодомору чи усіх злочинів тоталітарних режимів, повинен заборонити не лише прямі заперечення (твердження про те, що Голодомор не відбувся), але й релятивізацію (суттєве применшення масштабів та наслідків), схвалення (прийняття позитивної оцінки) та виправдання (вигадування пояснень та обставин, які знімають відповідальність із винуватців) Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Покарання за заперечення Голодомору та інших злочинів тоталітарних режимів, повинно бути адекватним до відповідальності, яка встановлена українським законодавством за розпалювання національної та інших форм ворожнечі та інші подібні злочини.

1. Долганов П. Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері шанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їх наслідків. *Голокост і сучасність*. 2015. Вип. 1 (13). С. 9–49.
2. Закон України “Про внесення змін до статі 161 Кримінального кодексу України для реалізації положень Закону України «Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні»” від 15 лютого 2022 р. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/219387.html>
3. Закон України “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні” від 28 листопада 2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>
4. Закон України “Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні” від 22 вересня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1770-20#Text>
5. Закон України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону

- пропаганди їхньої символіки” від 9 квітня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>.
6. Проект Закону “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору та Голокосту)” (29 квітня 2015 р.). URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54987
 7. Проект Закону “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору, Голокосту, геноциду кримськотатарського народу)” (19 лютого 2016 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4120&skl=9
 8. Проект Закону “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення відповідальності за заперечення факту правомірності боротьби за незалежність України у ХХ столітті, факту Голодомору 1932–1933 років в Україні” (20 січня 2017 р.). URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60975
 9. Проект Закону “Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за публічне заперечення факту Голодомору 1932–1933 років, як геноциду українського народу)” (22 грудня 2006 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2816&skl=6
 10. Belavusau U. Historical Revisionism in Comparative Perspective: Law, Politics, and Surrogate Mourning. Fiesole: European University Institute, 2013. 22 p.
 11. Bloch P. Response to “Professor Fronza’s The Punishment of Negationism”. *Vermont Law Review*. 2006. Vol. 30. P. 627–643.
 12. Fronza E. The Punishment of Negationism. The Difficult Dialogue Between Law and Memory. *Vermont Law Review*. 2006. Vol. 30. P. 609–623.
 13. Gardocka T., Jagiełło D. Pamięć narodowa a relacje międzynarodowe Polski. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Autorytaryzmem*. 2020. T. 42. Nr. 4. S. 345–359.
 14. Hänel L. Germany criminalizes denying war crimes, genocide. (25 November 2022). URL: <https://www.dw.com/en/germany-criminalizes-denying-war-crimes-genocide/a-63834791>
 15. Imbleau M. Denial of the Holocaust, genocide, and Crimes Against Humanity: A Comparative Overview of Ad Hoc Statutes. *Genocide Denials and the Law* / ed. by L. Hennebel, T. Hochmann. New York: Oxford University Press, 2011. P. 235–278.
 16. Karčić F. Krivičnopravna zabrana poricanja genocida: komparativna perspektiva. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*. 2007. No. 50. P. 289–299.
 17. Kołodziejczak M. E. Odpowiedzialność karna za negowanie zbrodni przeciwko ludzkości oraz naruszenie godności narodu w systemach prawnych wybranych państw – Belgia, Francja, Hiszpania, Włochy. Warszawa: Prawo karne i kryminologia, 2018. 16 s.
 18. Memišević E. Battling the Eighth Stage: Incrimination of Genocide Denial in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Muslim Minority Affairs*. 2015. Vol. 35. No. 3. P. 380–400.
 19. Piergiuseppe P. Obowiązek kryminalizacji denializmu historycznego w wielopoziomym systemie praw człowieka. *Odpowiedzialność za negowanie zbrodni międzynarodowych* / pod. red. P. Grzebyk. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu wymiaru sprawiedliwości, 2020. S. 39–51.
 20. Rhein-Fischer P., Mensing S. Memory Laws in Germany: How Remembering National Socialism Is Governed through Law. Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2022. 135 p.
 21. Smailagić N. Negacionizm a masowe akty okrucieństwa w byłej Jugosławii – prawo karne i rozważania na temat sprawiedliwości okresu przejściowego. *Odpowiedzialność za negowanie zbrodni międzynarodowych* / pod red. P. Grzebyk. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu wymiaru sprawiedliwości, 2020. S. 219–242.
 22. Smith R. Legislating against genocide Denial: Criminalization Denial or Preventing Free Speech. *University of St. Thomas Journal of Law and Public Policy*. 2010. Vol. 4. Iss. 2. P. 128–137.
 23. Steuer Max. The (Non)Political Taboo: Why Democracies Ban Holocaust Denial. *Sociologia*. 2017. Vol. 49. No. 6. P. 673–693.
 24. “Ustawa z dnia 26 stycznia 2018 r. o zmianie ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, ustawy o grobach i cmentarzach wojennych, ustawy o muzeach oraz ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary”. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180000369>
 25. Weaver R., Delpierre N., Boissier L. Holocaust Denial and Governmentally Declared “Truth”: French and American Perspectives. *Texas Tech Law Review*. 2009. Vol. 41. P. 495–517.
 26. Whine M. “Expanding Holocaust Denial and Legislation Against It”. *Extreme Speech and Democracy* / ed. by I. Hare, J. Weinstein. New York: Oxford University Press, 2009. P. 538–556.
 27. “553/22 Gesetz zur Änderung des Bundeszentralregistergesetzes und des Strafgesetzbuches” (25 November 2022). URL: https://www.bundesrat.de/SharedDocs/TO/1028/tage_sordnung-1028.html?cms_topNr=8#top-8

References

1. Dolhanov P. (2015). *Formuvannia ta implementatsiia memorial'noho zakonodavstva Ukrainy u sferi vshanuvannia pam'iaty zhertv henotsydiv i podolannia ikh naslidkiv* [Formation and Implementation of Memorial Legislation of Ukraine in

- the Sphere of Honoring Memory of Victims of Genocides and Overcoming Their Consequences]. *Holokost i suchasnist'*. Vyp. 1 (13). P. 9–49. (in Ukrainian).
2. *Zakon Ukrainy "Pro vnesennia zmin do stati 161 Kryminal'noho kodeksu Ukrainy dlia realizatsii polozhenia Zakonu Ukrainy «Pro zapobihannia ta protydiu antysemityzmu v Ukraini» vid 15 liutoho 2022 r.* [Law of Ukraine "On Amendments to Article 161 of the Criminal Code of Ukraine in Order to Implement the Provision of the Law of Ukraine «On prevention and countering Anti-Semitism in Ukraine»" dated 15 February 2022]. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/219387.html> (in Ukrainian).
 3. *Zakon Ukrainy "Pro Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini" vid 28 lystopada 2006 r.* [Law of Ukraine "On the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine" dated 28 November 2006]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text> (in Ukrainian).
 4. *Zakon Ukrainy "Pro zapobihannia ta protydiu antysemityzmu v Ukraini" vid 22 veresnia 2021 r.* [Law of Ukraine "On Preventing and Countering Anti-Semitism in Ukraine" dated 22 September 2021]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1770-20#Text> (in Ukrainian).
 5. *Zakon Ukrainy "Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsysts'koho) totalitarnykh rezhyviv v Ukraini ta zaboronu propahandy ikhn'oi symvoliky" vid 9 kvitnia 2015 r.* [Law of Ukraine "On the Condemnation of the Communist and National-Socialist (Nazi) Totalitarian Regimes in Ukraine and Prohibition of Propaganda of their Symbols" dated 9 April 2015]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>. (in Ukrainian).
 6. *Proekt Zakonu "Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy (schodo kryminal'noi vidpovidal'nosti za zaperechennia Holodomoru ta Holokostu)" (29 kvitnia 2015 r.).* [Draft Law "On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine (Regarding Criminal Responsibility for Denying the Holodomor and the Holocaust)" (29 April 2015)]. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54987 (in Ukrainian).
 7. *Proekt Zakonu "Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy (schodo kryminal'noi vidpovidal'nosti za zaperechennia Holodomoru, Holokostu, henotsydu kryms'kotatars'koho narodu)" (19 liutoho 2016 r.).* [Draft Law "On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine (Regarding Criminal Responsibility for Denying the Holodomor, the Holocaust, Crimean Tatars Genocide)" (19 February 2016)]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4120&skl=9 (in Ukrainian).
 8. *Proekt Zakonu "Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy schodo vstanovlennia vidpovidal'nosti za zaperechennia faktu pravomirnosti borot'by za nezalezhnist' Ukrainy u XX stolitti, faktu Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini" (20 sichnia 2017 r.).* [Draft Law "On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine Regarding Responsibility for Denying of the Legitimacy of the Struggle for the Independence of Ukraine in the 20th century, the fact of Holodomor of the 1932–1933 in Ukraine" (20 January 2017)]. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60975 (in Ukrainian).
 9. *Proekt Zakonu "Pro vnesennia zmin do Kryminal'noho kodeksu Ukrainy (schodo vidpovidal'nosti za publichne zaperechennia faktu Holodomoru 1932–1933 rokiv, iak henotsydu ukrains'koho narodu)" (22 hrudnia 2006 r.).* [Draft Law "On Amendments to Criminal Code of Ukraine (Regarding Responsibility for Public Denying the Holodomor of the 1932–1933 as a genocide of Ukrainian Nation" (22 December 2006)]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2816&skl=6 (in Ukrainian).
 10. Belavusau U. (2013). Historical Revisionism in Comparative Perspective: Law, Politics, and Surrogate Mourning. Fiesole: European University Institute. 22 p.
 11. Bloch P. (2006). Response to "Professor Fronza's The Punishment of Negationism". *Vermont Law Review*. Vol. 30. P. 627–643.
 12. Fronza E. (2006). The Punishment of Negationism. The Difficult Dialogue Between Law and Memory. *Vermont Law Review*. Vol. 30. P. 609–623.
 13. Gardocka T., Jagiełło D. (2020). *Pamięć narodowa a relacje międzynarodowe Polski* [National Memory and International Relations of Poland]. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Autorytaryzmem*. T. 42. Nr. 4. S. 345–359. (in Polish).
 14. Hänel L. (2022). Germany criminalizes denying war crimes, genocide. URL: <https://www.dw.com/en/germany-criminalizes-denying-war-crimes-genocide/a-63834791>
 15. Imbleau M. (2011). Denial of the Holocaust, genocide, and Crimes Against Humanity: A Comparative Overview of Ad Hoc Statutes. *Genocide Denials and the Law* / ed. by L. Hennebel, T. Hochmann. New York: Oxford University Press. P. 235–278.
 16. Karčić F. (2007). *Krivičnopravna zabrana poricanja genocida: komparativna perspektiva* [The Criminal Prohibition of Genocide Denial: A Comparative Perspective]. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*. No. 50. P. 289–299. (in Bosnian).
 17. Kołodziejczak M. E. (2018). *Odpowiedzialność karna za negowanie zbrodni przeciwko ludzkości oraz naruszenie godności narodu w systemach prawnych wybranych państw – Belgia, Francja, Hiszpania, Włochy* [Criminal Responsibility for Denial of Crimes Against Humanity and Assault on the Dignity of The Nation in the Legal Systems of Selected Countries –

- Belgium, France, Spain, Italy]. Warszawa: Prawo karne i kryminologia. 16 s. (in Polish).
18. Memišević E. (2015). Battling the Eighth Stage: Incrimination of Genocide Denial in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Muslim Minority Affairs*. Vol. 35. No. 3. P. 380–400.
 19. Piergiuseppe P. (2020). *Obowiązek kryminalizacji denializmu historycznego w wielopoziomowym systemie praw człowieka. Odpowiedzialność za negowanie zbrodni międzynarodowych* / pod. red. P. Grzebyk [The Obligation to Criminalize Historical Denialism in a Multi-level System of Human Rights. Responsibility for Denying International Crimes / ed. by Patrycja Grzebyk]. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu wymiaru sprawiedliwości. S. 39–51. (in Polish).
 20. Rhein-Fischer P., Mensing S. (2022). Memory Laws in Germany: How Remembering National Socialism Is Governed through Law. Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher. 135 p.
 21. Smailagić N. (2020). *Negacjonizm a masowe akty okrucieństwa w byłej Jugosławii – prawo karne i rozważania na temat sprawiedliwości okresu przejściowego. Odpowiedzialność za negowanie zbrodni międzynarodowych* / pod red. Patrycji Grzebyk [Denialism and a Mass Atrocities in the Former Yugoslavis – Criminal Law and Reflections on Transitional Justice. Responsibility for Denying International Crimes / ed. by Patrycja Grzebyk]. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu wymiaru sprawiedliwości. S. 219–242. (in Polish).
 22. Smith R. (2010). Legislating against genocide Denial: Criminalization Denial or Preventing Free Speech. *University of St. Thomas Journal of Law and Public Policy*. Vol. 4. Iss. 2. P. 128–137.
 23. Steuer Max. (2017). The (Non)Political Taboo: Why Democracies Ban Holocaust Denial. *Sociologia*. Vol. 49. No. 6. P. 673–693.
 24. “Ustawa z dnia 26 stycznia 2018 r. o zmianie ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, ustawy o grobach i cmentarzach wojennych, ustawy o muzeach oraz ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary”. [Law Amending the Law on The Institute of National Memory – Commission for the Prosecution of Crimes Against Polish Nation, Law on War Graves and Cemeteries, Law on Museums, as well as the Law on Liability of Collective Organizations for Criminally Punishable Actions” dated 22 January 2018]. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180000369> (in Polish).
 25. Weaver R., Delpierre N., Boissier L. (2009). Holocaust Denial and Governmentally Declared “Truth”: French and American Perspectives. *Texas Tech Law Review*. Vol. 41. P. 495–517.
 26. Whine M. (2009). Expanding Holocaust Denial and Legislation Against It. *Extreme Speech and Democracy* / ed. by I. Hare, J. Weinstein. New York: Oxford University Press. P. 538–556.
 27. 553/22 Gesetz zur Änderung des Bundeszentralregistergesetzes und des Strafgesetzbuches (25 November 2022). [553/22 Law Amending the Federal Central Register Act and the Criminal Code (25 November 2022)]. URL: https://www.bundesrat.de/SharedDocs/TO/1028/tage_sordnung-1028.html?cms_topNr=8#top-8 (in German).